

GELENEKÇİ EKOLÜN BAKIŞ AÇISINA GÖRE SEMBOL, SİMGE VE İŞARET'İN TEMSİL KATEGORİLERİ

*İ. Naci ZEYREK**

ÖZET

Her ne kadar piktogramlar ve ideogramlar, sistematik alfabelerin öncülü olarak kabul görülürlerse de bunlar, yazının yaygınlaşmasından sonraki süreçte de işlevlerini yitirmemişlerdir. Aksine, kendilerine ilave olunan monogram ve diyagramlarla birlikte farklı bir görsel ifade örgüsü oluşturmuşlardır. Ne var ki bunların temsil işlevleri insanın, tarihsel seyir içerisinde hayatı algılama, anlama ve anlamlandırma biçiminde gösterdiği değişikliklere paralel anlam kaymalarına uğramıştır. Ülkemizdeki "İnsan ve Toplum Bilimleri" alanlarının Metafizığe karşı takındığı mesafeli duruşu da, pek çok görsel ifade aracını kendi temsiliyet bağlamından kopartmış, bunların sembol işlevine sahip olabilecekleri göz ardı edilerek çoğu kez seküler simge veya işaret temsiliyetlerinin izahıyla yetinilmiştir. Aslolan sembol temsiliyetleri ise hurafeler manzumesi şeklinde algılanır olmuştur. Dolayısıyla bu kategori indirgemesi sadece ilgili görselin aslolan sembol işleviyle tekabül ettiği hakikatin anlaşılmasını engellemekle kalmamış, aidiyet hatalarını da beraberinde getirmiştir. Ancak René Guénon, Ananda K. Coomaraswamy ve Titus Burckhardt gibi adları daha da çoğaltılabilecek entellektüelin başını çektiği Gelenekçi Ekol sayesinde geleneğin kaynağı ve dolayısıyla sembolün aslolan kategorisi yeniden ayırt edilebilir olmuştur.

Anahtar Sözcükler: *Sembol, Simge, İşaret, Gelenek, Gelenekçi Ekol.*

* Okt. Dr., Uludağ Üniversitesi, Rektörlüğe Bağlı Güzel Sanatlar Bölümü,
nzeyrek@uludag.edu.tr

ABSTRACT

According to Traditionalist Ecole Perspective Representation Categories of Symbol, Emblem and Sign

Although pictograms and ideograms are accepted as premise of systematic alphabet, these were not lost their function after widespread duration of writing. Contrary, they create a different visual expressions mesh with monograms and diagram which added themselves. However, these representations have had a semantic shift parallel to depicted changes in humankind's perception, understanding and interpretation of life. In our country, "Human and Social Sciences" field in the persona to distant attitude toward metaphysics, have sever many visual means of expression of the self-representation of contex, many times contented with the explanation of the secular emblem or sign representantion by ignoring that they can have their symbol finctions. The main symbol representations has been detected in the form of the system superstitions. Therefore, this category of reduction not only prevent the understanding of the truth that corresponds with the appropriate visual symbol function of the main principle, it has brought a sense of belonging errors. By the pioneers of the traditional school, René Guénon, Ananda K. Coomaraswamy, Titus Burckhardt and many more, the source of tradition hence primary cathogory of the symbol has been redeemed distinguishable.

Key Words: Symbol, Emblem, Sign, Tradition, Traditionalist Ecole.

GİRİŞ

Sosyal Bilimlerin çoğu disiplininde, bazı terim ve kavramlar ilk bakışta tanım gerektirmeyecek kadar açık görünür. Ne var ki tanımlamaya kalkındığında pek çok ifade zorluğuyla karşılaşılır, hatta çoğu kez tatmin edicilikten uzak tanımlarla yetinilir. Bazı kez de sözcük karşılıkları, birbiriyle bağdaşmayacak derecedeki anlam kaymalarına uğrayabilir. Hele aynı terim ya da kavram, birden fazla disiplinin terminolojisinde yer aldığıda, birinin diğerini olumsuzlaştırdığı tanımlarla bile karşılaşılabilir. Bu tür olumsuzlukların, özellikle interdisipliner çalışmalarda ciddi boyutta zihni yanılgılara neden oluşturabilecek potansiyeller olduğu malumdur. Sembol, Simge ve İşaret bu tür terimler arasında öne çıkan örneklerdir. Öyle ki, fantastik kurgular ya da spekülasyonlardan öte herhangi bir çalışmanın içeriği “Sembol”, “Simgе” ya da “İşaret” ile bir açıdan kesiştiğinde, çoğunlukla bunlardan birinin işlevinin diğeriyle yer değiştirilerek kullanılmış olduğu kolaylıkla fark edilebilir. Dolayısıyla görsel bir göstergenin taşıdığı anlam hususunda ciddi boyutta bir hata oluşur. Bu bağlamda yapılan hatalardan en önemlisinin, söz konusu üç terimden her birinin kendine ait temsil kategorisinde işleve sahip olduğunun ihmal edilmesi olduğu

söylenbilir. Aynı bağlamda karşılaşılan bir diğer hatalı değerlendirme ise, tarihsel sürecin pek çok toplumunda kimi zaman bir görselin hem sembol hem de simge işleviyle kullanılmış olduğunun hesaba katılmamasından da kaynaklanır.

Ülkemizde yapılan çoğu telif çalışmada sıkça rastlanılan bu olumsuzluk, bazı tercüme eserlerde de çeviri hataları nedeniyle karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, diyagramlar başta olmak üzere, karşılaşılan görsel öğelerin anlamlarına yönelik yapılacak değerlendirmelerde, temsil kategorilerinin ihmal edilmeksizin göz önünde tutulması, anlam yanlışlarını engellemenin ön koşuludur. Aksi durumda telafisi mümkün olmayan aidiyet yanlışlarının da oluşması kaçınılmazdır. Dolayısıyla herhangi bir yapı ya da yapıt üzerinde veya herhangi bir metnin içeriğinde varolabilecek tasvir veya figürün hangi olgu, kavram ya da hakikate karşılık geldiğine dair bir sorunun cevabı aranırken, prensip olarak öncelikle farklı temsiliyet alanlarının var olduğunun göz önünde tutulması büyük önem taşır.

1. SEMBOLÜN TEMSİL KATEGORİSİ

“Sembol” teriminin sözcük olarak neye karşılık geldiği, nasıl tanımlandığı konusunda ilk baş vurulacak kaynak, doğal olarak sözlüklerdir. Ancak, ülkemizin önde gelen Türkçe sözlükleri bu amaçla tarandığında, her birindeki sembol tanımlarının birbirinden farklı ve tatmin edicilikten uzak kaldığı söylenebilir. Hatta en genel anlamda dahi üzerinde fikir birliğine varılmış bir sembol tanımlamasının bulunmadığı bu kaynaklar kimi kez zihin bulandırmakta, dolayısıyla hangi tanımın gerçekte sembol terimine karşılık geldiğini anlayabilmek neredeyse imkânsızlaşmaktadır. Günümüzde sıkça başvurulan bir *Türkçe Sözlük*'te sembol;

- “1. Bir manayı, kavramı veya varlığı ifade eden şekil, remiz, rümu.
2. Alâmet, nişan, işaret.”

şeklinde tanımlanmış,¹ hatta aynı kaynakta "Simge"nin karşılığı olarak da, “*remiz, sembol*” terimleri kullanılmıştır.² Sembölü doğrudan "İşaret" ile özdeşleştiren bir kaynak ise;

“Bir nesne, bir düşünce ya da bir fikrin yerini tutan, bir düşünceyi ya da bir kavramı belirten gözle görülür ve anlamı bilinir işaret; Bir anlam, nitelik, soyutlama, nesneyi göstermek, onu ifade etmek için kullanılan sözcük, işaret ya da mimik”

¹ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Rehber Yayınları, Ankara, 1990, s.978.

² Doğan, a.g.e., s.990.

şeklinde bir tanım getirmektedir.³ Aynı terime, Sosyal Bilimler'in farklı disiplinlerindeki otoritelerce yapılan pek çok tanımı referans göstererek yer veren bir başka kaynaktaki;

“Remiz, alem, misal, timsâl ve alâmet karşılığında kullanılan Sembol; duyu organlarıyla idraki imkansız herhangi bir şeyi, tabî bir münasebet yoluyla hatıra getiren veya belirten her türlü müşahhas şey yahut işarettir.”

“Sembol, kendisinden başka bir realiteye dikkat çeken, bir şeyin yerine geçen veya onu tasvir eden bir nesne, bir fiil veya insanlar tarafından yapılmış herhangi bir işarettir.”

“Sembol, açıklanamazın ifade biçimidir.”

“Sembol, bazı şeylerin bilinmesini sağlayan, görünür işaretlerdir.”

gibi tanımlar da, farklı temsiliyet derecelerinin ayırt edilmeksizin üst üste kullanıldığı muğlak ifadeler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴ Bu tanımları alt alta sıralayan söz konusu kaynağın, her ne kadar bunları birbiriyle bağdaştırmanın mümkün görünmediğine kendisinin bile değinmesine karşın, hemen hemen aynı tanımları vererek başladığı ve başlı başına sembolü konu aldığı bir başka çalışmasından da,⁵ onu hangi temsiliyet kategorisi içinde ele aldığını kestirmek mümkün görünmemektedir. Öte yandan sembolün tarihsel sürecine değinen başka bir kaynak ise, bu terimin Antik Yunan toplumuyla ilişkili olduğunu, Grekçe’de “Sumbolien” olarak yer aldığını belirtirken Türkçe’de “*Toptan Atmak*” ya da “*Birleştirmek*” anlamını taşıdığını belirtmektedir.⁶ Ayrıca bu sözcüğün aynı dilde;

“iki ayrı varlık arasında birbirlerini bir tür tanıma alameti”

şeklinde tanımlanmış olduğu da söz konusu referansın ifadesidir. Bu tanım, sembol teriminin Etimolojik kökenine oldukça yakın durmaktadır. Nitekim sembol sözcüğü antikitenin bir terimidir ve kendi dönemi itibariyle; belli bir amaç doğrultusunda yapılan ve çoğu zaman bir kült ya da myster özelliği gösteren dışa kapalı bir toplumun üyelerinin birbirlerini tanımak için ikiye, üçe veya daha fazlasına böldükleri bir nesnenin bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu parçalara sahip olan kişiler, karşılaştıkları ya da birbirleriyle buluştuklarında, sahip oldukları parçaları bir araya getirerek, aynı kapalı

³ Ahmet Cevizci, “Sembol”, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000, s.840.

⁴ Galip Atasagun, “Hıristiyanlığın Tanıtımı, Yorumu ve Kurumsallaşmasında Sembollerin Yeri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.10, Konya, 2000, s.181-182.

⁵ Atasagun, “Sembol ve Sembolizm”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7, Konya, 1997, s.369-387.

⁶ Aydın, “Sembol”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2005, s.682.

toplumun mensubu olduklarını bir nevi parola şeklinde teyit etmiş gözükmektedirler. Dolayısıyla antikitede sembol için; kendisinden başka bir olguya ya da kavrama gönderme yapan nesnelere, şekiller, figürler ve diyagramlar kullanılarak, siyasi, teolojik ya da ticari amaçla yapılanmış dış kapalı toplumların mensuplarının taahhüt ve ittifaklarında birbirlerini tanıma işlevi taşıdığını söylemek mümkündür. Müşterek uzlaşma ve anlaşma kararlarının bir nevi ahdi olarak ortaya çıkmış olan sembole, güçlü duygusal değerler de atfedilmiştir.⁷

Söz konusu terimi aynı şekilde etimolojik açıdan ele alan diğer bir kaynak da bir öncekiyle örtüşür biçimde, kelimenin aslının "Sum-ballein" olduğunu belirterek, önce IV.yüzyılda Latince'ye "Symbolum", daha sonra batı dillerine "Symbole", "Symbol" ve "Simbolo" şeklinde geçtiğini ileri sürmektedir.⁸ Aynı sözcüğün kökenini yine Grek toplumuna bağlayan bir başka referans da, sözcük olarak "Akit; Antlaşma", "Hüviye" anlamlarını taşıdığına değinmekle birlikte, onun asıl işlevinin dini alanda olduğunu vurgulamaktadır.⁹ Bu metin, sembolün en erken tarihli örneklerinden itibaren Metafizik ile olan irtibatının varlığı üzerinde durarak, Ortaçağ boyunca antikiteden tevarüs edilen gelenek bağlamında varlığını sürdürdüğünü, özellikle Kozmolojik ve Ontolojik alanda temsiliyetlere sahip olduğunu, Hıristiyan doktrinini ve Kutsal Kitap literatürünü görselleştiren alegori ve ikonografiyle örneklemektedir. Konuyu -doğal olarak- yoğunlukla Hıristiyanlık çerçevesinde ele alsada da, diğer geleneklerden de verdiği örneklerle fenomenler dünyasının kutsalla olan ilişkisi ve tüm varlık kategorilerindeki düzenin sürekliliği noktasında her bir prensibin bir sembol ile temsil edildiğini özetler niteliktedir. Hatta, tarihsel süreçte farklı yüzeyler üzerine tasvir edilmiş pek çok profan özellikteki figürün, bir bezemeden öte Metafizik alanda birer temsiliyet taşıdıklarını göz önüne seren zengin içeriğiyle tezini kanıtlar görünmektedir. VI. -VII. yüzyılların ünlü İspanyol teoloğu Sevilla'lı Isidore ile IX. yüzyılın meşhur Alman keşişi Rabanus Maurus da kaleme aldıkları metinlerinde sembolün dönemleri itibariyle Metafizik alanda üstlendiği temsiliyetlerin önemi üzerinde ısrarla durmuşlardır.¹⁰ XIX. yüzyılın ünlü Fransız şairi Baudelaire (1821-1867) de, bu iki kaynağı destekler nitelikte, Ortaçağ insanının "Semboller Ormanı"nda

⁷ Aydın, "Sembol", a.g.e., s. 682.

⁸ Latif Tokat, *Dinde Sembolizm*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, s.9.

⁹ Kurt Moritz Artur Goldammer, "Symbolism and Iconography, Religious", *The New Encyclopaedia Britannica*, XVII, Helen Hemingway Benton, Chicago v.dğr., 1974, s. 900.

¹⁰ Goldammer, "Symbolism and Iconography, Religious", a.g.e., s. 901.

yaşamış olduğunu belirtmiştir.¹¹ Öte yandan sembolün ne olduğu kadar ne olmadığına yönelik asıl ipucunu bize veren kişi, yine Ortaçağ Hıristiyan ilahiyatının önde gelen teologlarından Aurelius Augustinus (354-430) olmuştur. Augustinus, sembolü; bir edebi yöntem ya da bir üslup veya psikolojik bir oyun olarak görmeyip, aksine hakikatin ifade edilme biçimi olarak ele almıştır.¹² Sembolü; deşifre edildiği takdirde kendisiyle hakikate ulaşılan bir araç olarak gören Augustinus için ne açık seçik kavramlarla, ne de yalın fikirler düzenleyerek ifade edilemeyen hakikat, ancak semboller vasıtasıyla kendini dışa vurmaktadır. Dolayısıyla sembol, nesnelere ve olaylarda külli hakikatin vechelerini görülebilir hale getirmektedir.¹³ Kendisine ait olan “Göstergeler Teorisi”nde; “*Hakikatin tüm eşyaya, tarihe, kozmosa, kısaca şuraya buraya yayıldığı her yerde tezahür eden tecellisi birer göstergedir ve bu göstergeler semboller biçiminde somutlaşmıştır... Bir gösterge, deneysel anlamdan daha fazlasına sahiptir ve kendisinden başka herhangi bir şeyi düşünmeye izin verir*”¹⁴ şeklindeki paradigmasıyla, sembolün temsiliyet kategorisinin salt Metafizik alan olduğunu vurgulamıştır. Augustinus’un “Göstergeler Teorisi” her ne kadar Aristo Metafiziği’ne dayansa da sembole yüklediği anlam açısından, Platon’a (M.Ö.427-347) ait “Varlık Alemlerinin Kategorisi”nden de uzak kalmadığı farkedilebilmektedir. Öyle ki, Augustinus’un sembol temsiliyetine bakış açısı, tüm varlık alemini kategorik olarak derecelendirip tek bir düşey çizgi üzerinde izah etmeye çalışan Platon’un “Bölünmüş Çizgi Analjisi”¹⁵nde tam yerini bulmaktadır. Keza Platon’un, varlığı, idealar ve fenomenler alemi şeklinde kategorize ettiği Metafiziğinde, düşey boyutta birbirinden kesin olarak ayrılan asıl ilkeler diyebileceğimiz İdealar alemi ile bunun alt kategorisinde mahsusat yani fenomenler alemi yer almaktadır.¹⁶

¹¹ Zeki Özcan, “Ortaçağ’da Birey ve Bireyleşme”, *Doğu Batı: Ortaçağ Aydınlığı*, S.33, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2005, s. 20.

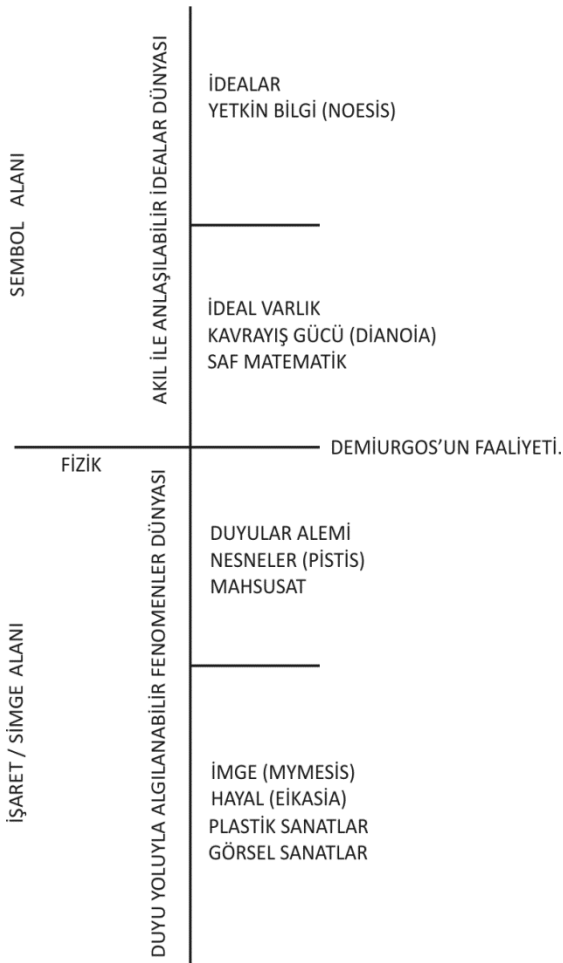
¹² Özcan, “Ortaçağ’da Birey ve Bireyleşme”, a.g.e., s. 20.

¹³ Özcan, “Ortaçağ’da Birey ve Bireyleşme”, a.g.e., s. 20.

¹⁴ Özcan, “Ortaçağ’da Birey ve Bireyleşme”, a.g.e., s. 20.

¹⁵ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi: Thales’ten Baudrillard’a*, Say Yayınları, İstanbul, 2010, s.89.

¹⁶ Ahmet Cevizci, “Platon”, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000, s.750.

Platon'un Bölünmüş Çizgi Analjisi'ne Göre Sembol Temsiliyetinin Alanı

Bu iki kategori Demiurgos'un oluşturduğu sınır çizgisi ile birbirinden ayrılır. Augustinus'un sembole anlam verirken; deşifre edildikleri takdirde, kendisiyle ulaşacağı hakikatin alanıdır dediği kategori, kelimenin tam anlamıyla Metafizik kategoridir. Augustinus'dan yola çıkıldığında; bu alanın değişmeyen, bozulmayan hakikat ve ilkeleri, "Demiurgos'un Mülkü" olarak da adlandırılan alt kategorideki seküler alanda birer sembol ile görsellik kazanmaktadır.

Ne var ki, Ortaçağ'ın tasavvur aleminde her hakikatin kendisine tahvil edilmiş ve tabiatıyla kutsalın en iyi taşıyıcısı konumunu üstlenmiş olduğu söylenebilen sembol, günümüze gelen tarihsel süreçte bu deruni

vechesini kaybederek, salt seküler alanın simge temsiliyetine indirgenmiş görünmektedir. Bu indirgemeye, ileri sürdüğü "Süreç Felsefesi Kuramı" ile felsefi bir izah getirmeye çalışan kişi, XX. yüzyılın önemli matematikçi ve filozofu Alfred North Whitehead (1861-1947) olmuştur. Bir süreç olarak bizatihi zamanın kendisinin ve dolayısıyla varlığın değişmez bir yapıda olmadığını, aksine varlığın süreç içerisinde devinen bir öz olduğunu savunan Whitehead, doğal olarak sembolün de aynı süreçte anlam ve temsiliyet bağlamında sürekli değişime uğramış olduğunu savunmuştur.¹⁷ Pradigmasını, uygarlığın geçirdiği süreçlerle örnekleyerek izah etmeye çalışan Whitehead, sembol temsiliyetinin özellikle Ortaçağ'da insan düşüncesine tahakkümü olsa da, moderniteyle birlikte bunun değiştiğini, artık mutlak gerçekliklerin doğrudan kavranışına odaklanıldığını, süreç ve değişim zorunluluğu prensibiyle izah etmeye çalışmıştır.¹⁸ "Modernitenin aptalca ve boşuna icat edilmiş şeyler olarak gördüğü" sembole karşı bir tepkinin dahi başlamış olduğuna vurgu yapan Whitehead, onun artık hayatın ancak eşliğinde durduğunu ve bu haliyle yaşamın kendi oluşumu çerçevesine bundan böyle bir temel oluşturmayacak bir görünüme indirgendini ileri sürmüştür.¹⁹

Whitehead'in bu tespitinde yanılmış olduğu söylenemez. Zira bu indirgemenin çağımız insanının hayatını yaşarken merkeze aldığı ilkesini değiştirmiş olmasından, bunun neticesinde kaçınılmaz olarak da -hangi geleneğe mensup olursa olsun- kutsalla olan bağıni kopartmasından kaynaklandığı su götürmez bir gerçektir. Nitekim bilimden sanata, ekonomiden siyasete kadar yaşamın tüm alanına sirayet etmiş olan merkez değişimiyle artık çoğu zihin için, sembolün tekabül ettiği hakikatleri kavrama melesesinin yitirilmiş olduğu söylenebilir. Ancak çağın genel tezahürü böyle olsa da, aslolan sembol temsiliyetinin sahih geleneğin ilkelerine bağlı kalanlarca özenle ve hiç bir propaganda gayesi gütmenden sürdürüldüğünden bahsetmek de mümkündür. Bunun en çarpıcı örneği günümüzdeki Gelenekçi (Tradisyonalist) Ekol'dür. Bu ekole göre; modern eğitim siteminin ön yargıları, geleneğe ait olanın hurafelerden müteşekkil bir yapıdan başka bir şey olduğunun görülmesine engel olmaktadır.²⁰ Her hakikati bir sembolle görselleştiren geçmişin insanının hayatı anlama ve anlamlandırılmaya dair tasavvurunun, günümüz zihinlerine avami kurgular

¹⁷ Alfred North Whitehead, *Sembolizm*, çev. Kadir Yılmaz, Şule Yayınları, İstanbul, 2009, s. 11.

¹⁸ Whitehead, a.g.e., s. 17.

¹⁹ Whitehead, a.g.e., s. 18.

²⁰ Julius Evola – René Guénon, *Savaş Metafiziği ve Sembolik Silahlar*, çev. Atilla Ataman – Mustafa Tahrallı – İsmail Taşpınar, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s.15.

hatta hurafeler serencamı şeklinde sunulduğunu savunan söz konusu ekol, içinde bulunduğumuz çağın insana yüklediği profan bakış açısından sıyrılabilindiği ölçüde, sembollerin temsil ettikleri hakikatleri yeniden kavrayabilmenin imkan dahiline gireceği üzerinde ısrar etmektedir. Aynı ekol sayesinde ki, bugüne uzanan tarihsel süreçte bakış açımızın dışına çıkardığımız sembol, ait olduğu temsiliyet kategorisiyle birlikte -çok az kişi için bile olsa- yeniden fark edilir olmuştur denilebilir. Zira kimi çağdaş yayının sembole yönelik;

“Kendisiyle doğal bir ilişki aracılığı kurulamayan, izafi olarak bilinmeyen ve açık bir biçimde tüm mahiyetiyle isimlendiremediğimiz ve aşkın ya da içkinliğinden dolayı ifade edemediğimiz ve betimleyemediğimiz bir hakikati temsil eden diyagramlardır.”²¹

şeklindeki tanımlamalarında, onun, aşkınlık ve içkinlikle bağıntılı olduğu hatırlanabilmektedir.

Sembol temsiliyet alanının çağımızdaki gerçek otoritesi kabul edilen René Guénon (1886-1951), modern zihniyetin her tür güncel kaygısından uzak kalarak derin bir entelektüel vukufiyetle ele aldığı sembolün mahiyetini hiçbir seküler ideolojiye ve sahte geleneğe ödün vermeksizin irdelemiştir. Öyle ki, Guénon daha en baştan; sembolün, insanî koşulların oluşturduğu ve herkesin keyfine göre şekil verdiği bir tasavvur olmadığına, aksine kesin bir bilimin (Science Exacte) konusu olduğunun altını kalın bir çizgiyle çizerken, onun alanının tüm diğer kategorilerden farklı olarak Metafizik alan olduğunu ısrarla vurgulamıştır. Her gerçek sembolün, kendisinde birden fazla anlam barındırdığını ve bu anlamların görülebilmesinin entelektüel ufuk ile bağıntılı olduğunu dile getiren Guénon'un, sembollerin birbirlerinden farklı coğrafya ve dönemlerde yaşayan geleneksel toplumlardaki temsiliyetlerinin birbirlerinden alınmaksızın ortak oluşuna, bunların kaynağının Aslı Gelenek (Primordial Tradition) olduğuna dair görüşü²² de son derece önemlidir. Nitekim o, bir sembolün ihtiva ettiği temsiliyeti hangi süreç ve faktörlerle elde etmiş olursa olsun ilk gelenekten tevarüs eden tüm sahih geleneklerin, söz konusu sembole temsil edilen hakikatlerin bilincinde olduğunu ileri sürmüştür.²³ Sembollerin ait olduğu alanın pagan, Yahudi, Hıristiyan veya başka bir dinin ya da kültürün kendi alanı olmadığını, aksine tüm zaman ve

²¹ Gilbert Durand, *Sembolik İmgelem*, çev. Ayşe Meral, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, s.9.

²² René Guénon, *Hıristiyan Mistik Düşüncesi*, çev. İsmail Taşpınar, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005, s.101.

²³ Guénon, *Dante ve Ortaçağ'da Dini Sembolizm*, çev. İsmail Taşpınar, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001, s.44.

mekânların ötesindeki Metafizik kategori²⁴ olduğunu ısrarla vurgulamış; bu alanın ebedi, değişmez ve külli ilkelerin sahası olduğunu hatırlatmıştır.²⁵ Bu alanı zaman ve mekânla sınırlı tüm koşulların dışında ve ötesinde tutan Guénon, aynı zamanda onun herhangi bir coğrafyanın mülkü olmadığına da işaret etmiştir.²⁶

Aynı ekole göre; bazı semboller kullanıldığı geleneğe bağlı olarak kimi zaman şekil farklılıkları gösterebilirse de, sahih geleneğin mevzu bahis olduğu her yerde aynı öz ve esası temsil ederler.²⁷ Ayrıca, belli bir sembol yine kimi zaman müstakil olarak birden çok manayı da barındırabilir. Ne var ki, aynı sembole ait farklı anlamlar asla birbirini saf dışı bırakmadığı gibi, birbirleriyle tenaküz halinde de olamazlar; aksine, birbirlerini tamamlar mahiyettedirler.²⁸ Mircea Eliade (1907-1986), "*bağlamı ne olursa olsun bir sembol her zaman gerçeğin birkaç alanının birliğini açığa vurur*"²⁹ derken sembolün bu özelliğine işaret etmektedir. Pierre Emanuel'in (1916-1984), "*bir sembolü entellektüel açıdan incelemek, bir soğanı bulmak için o soğanı soyamak gibidir*"³⁰ ifadesi de sembolün bu özelliğini başka bir açıdan vurgular niteliktedir.

2. SİMGENİN TEMSİL KATEGORİSİ

Simge, Türkçe bir sözcüktür. Kimi Türkçe sözlükte tıpkı sembol teriminde olduğu gibi simge için de ayırt edici bir tanımlama yapılmaksızın "Remiz, Sembol" karşılığı verilmiştir.³¹ Bir başka sözlük ise aynı sözcüğü, sadece sembolün eş anlamlısı olarak tanımlamıştır.³² Ancak, "simge" için;

"1. Belli bir insan topluluğunun uzlaşarak kendisine belli bir anlam yüklediği somut nesne ya da im, işaret. 2. Bir düşüncüyü, soyut bir kavramı belirten somut nesne ya da im, işaret. 3. Bir özelliği bütünüyle kendinde toplamış olan örnek. 4. Kimyasal bir elementi kısa olarak belirtmek için kabul edilmiş harf ya da harfler."³³

²⁴ Guénon, *Dante ve Ortaçağ'da Dini Sembolizm*, s.11.

²⁵ Henri Bergson-Gabriel Marcel-René Guénon, *Metafizik Nedir*, çev. Ahmet Aydoğan-Mustafa Tahrallı, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2001, s.16.

²⁶ Bergson - Marcel - Guénon, a.g.e., s.96.

²⁷ Bergson - Marcel - Guénon, a.g.e., s.96.

²⁸ Evola - Guénon, a.g.e., s. 54.

²⁹ Durand, a.g.e., s. 69.

³⁰ Durand, a.g.e., s. 35.

³¹ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Vadi Yayınları, Ankara, 2001, s.1182.

³² *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2005, s.1770.

³³ Ali Püsküllüoğlu, *Türkçe Sözlük*, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2012, s.1698.

şeklinde birbirinden farklı tanımlar veren kaynaklar da yok değildir. Bu son kaynağın yaptığı tanımlar, tıpkı sembolde olduğu gibi birbiriyle bağdaşmayan anlam farklılıklarını içermesinin yanı sıra, simgeyi farklı temsiliyet kategorisine sahip "işaret" ile dikkat çekici bir şekilde eşleştirmektedir. Bir başka sözlük de, yine benzer bir tanım getirerek simgenin, sembolün eşanlamlısı olduğunu ileri sürmektedir.³⁴ Simgenin, sayısı daha da arttırılabilecek bu tür kaynaklardaki birbiriyle pek de bağdaşmayan karşılıkları, bir önceki bölümde örneklenen sembol tanımlarıyla birlikte ele alındığında, bir göstergenin farklı temsiliyet kategorilerini tanımlayan terimlerin günümüzde ne derece iç içe geçmiş olduklarını daha da belirginleştirmektedir. Türkçe'nin; farklı temsiliyet kategorilerini birbirinden ayrı tanımlarla ifade etme potansiyeline sahip olmasına rağmen, biri diğerinin yerine kullanılacak derecede anlam kaymasına uğramış gözükken "sembol-simge-işaret" terimleri için, ülkemizde bu bağlamda hükme bağlanmış bir tasnifin olduğundan bahsetmek bugün için pek mümkün görünmemektedir. Oysa her ikisinin de emredici olmaması gibi ortak noktaları olsa da, "sembol" ve "simge" temsiliyet kategorileri bağlamında farklılık taşır. Sembol temsiliyetinin Metafizik alana ait olmasına karşın simgenin, seküler alanda temsil işlevi bulunduğu her şeyden önce göz önünde tutulması diğer tüm farklılıklardan çok daha fazla önem arz eden özelliğidir. Asıl belirleyici olan bu faktörün diğer tüm farklılıkların da kaynağı olduğu söylenebilir. Simgenin en az bunun kadar önem taşıyan bir başka ayırt edici özelliği ise, kullanıcıları açısından sahipsiz bir geleneğe ya da inisiyasyona gerek duyulmaması ve anlam-kabul özelliğinin bilinmesi zorunluluğunun olmamasıdır. Buna karşın sembolün mahiyeti, -Aslı Gelenek ve bunu tevarüs eden her sahipsiz gelenekle doğrudan bağıntılı olması nedeniyle- temsil ettiği hakikat, belirli bir eğitim süreciyle kazanılarak bilinebilir. Ayrıca, açık toplumlarda genel uzlaşıyla belirlenmiş olan simge temsiliyetinin tarihsel başlangıcını tespit etmek mümkün olabilir. Çünkü herhangi bir diyagramın ya da betinin simge temsiliyetinin uzlaşımsal kabul süreci vardır. Oysa, bir diyagramın sembol olarak mahiyetinin kaynağını kronolojik olarak tespit etmek olası değildir. Bu nedenle sembolün ilk örneği değil ama erken tarihli örneklerinden bahsedilebilir.

Öte yandan, simgenin yönlendirici özelliği olmasına karşın, sembolün böyle bir işlevi yoktur. Simgeye yaklaşım duygusaldır. Sembol ise zihne hitap eder. Dolayısıyla onun çözümlenmesi entellektüel ufukla alakalıdır. Simge tüzeldir ve bu nedenle daima kimlik, konum ve statü belirleyici bir temsiliyete sahiptir. Bayrak, sancak, flama, fors, nişan, amblem, kokart, logotype gibi seküler temsil işlevlerine sahip

³⁴ Kemal Demiray, *Temel Türkçe Sözlük*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1980, s.839.

formülasyonların her biri "simge" kategorisindedir. Simgenin seçimi, tasarım ve kullanım hakkı yasal ve tüzel sınırlar içerisindedir. Ona; belli bir toplum, siyasi yapı, cemiyet, kurum, kuruluş hatta kişi bazında sahiplenilebilir. Ancak, sembol için herhangi bir tüzellik söz konusu olmadığı gibi, temsil ettiği hakikatin aşkınlığından ve/veya içkinliğinden dolayı sahiplenilmesi de mümkün değildir. Ona sahip çıkmak, ancak Metafizik alanda tekabül ettiği hakikatin idrakiyle mümkün olur.

Yaygınlığından dolayı Haç'ın Hıristiyanlığın, Hilal'in Müslümanlığın, Magen David'in (Altı uçlu yıldız) de Yahudiliğin aynı anda birer sembolü ve amblemi olarak kabul edildiğinden bahsetmek,³⁵ sembol temsiliyetinin ait olduğu Metafizik alan ile simgenin dahil olduğu seküler alanın yan yana kullanılması nedeniyle, her şeyden önce bir kategori hatasıdır. Gerçekte, hem Haç ve Hilal hem de Magen David başlı başlarına gerçek birer sembol iken adı geçen dinler için, tarihin bir döneminde kendilerine aidiyet atfedilmesi, seküler anlamda simge kategorisine indirgenmelerinden öte bir şey değildir. Günümüzde Hilal her ne kadar İslâm toplumlarını ayırt edici temsiliyetiyle tanınıyorsa da, halen bulunduğu alan simge kategorisidir. Öte yandan, onun gerçek bir sembol olarak asıl aidiyeti bugün olduğu gibi geçmişin de tüm sahih geleneklerini kapsamaktadır. Keza Guénon, Hilal'i sembol haliyle "İlâhi Kalp" olarak ele aldığı "Gaal" ile irtibatlandırmakta ve potansiyel ya da bilfiil ama daima hazır olan "İlâhi Kelam"ın insanlar üzerine tecellisiyle arasında bir bağ kurmaktadır.³⁶ Aynı durum Haç'ın sembol tekabüliyeti için çok daha dikkat çekici boyuttur. Bugün artık Hıristiyanlık ile özdeşleşmiş olan Haç'ın günümüzdeki konumuna bağlı temsiliyeti, Hilal'de olduğu gibi tamamiyle seküler alandadır ve bu haliyle o da sembol tekabüliyetine sahip değildir. Zira, diğer tüm semboller gibi sahih geleneklere ait olan Haç'ın sembol temsiliyeti, Tasavvuf'da da son derece önemi haizdir. Guénon'un, Mısır'lı Şâzeli Şeyhi Abdurrahman Uleyş'e ithafen kaleme aldığı ve çıkış fikrini söz konusu şeyhe borçlu olduğunu belirttiği "*Le Symbolisme de la Croix*" (Haç'ın Sembolizmi) adlı eserinde, şeyhin "*Hıristiyanlar Haç'ın şekline sahipse, Müslümanlar da onun manasına vâkıfdir*"³⁷ şeklindeki çok önemli ifadesinden bahsedilmesi, Haç'ın her şeyden önce gerçek bir sembol olarak asıl aidiyetini ve temsiliyetini vurgulaması açısından ihmal edilemeyecek derecede önemli bir referanstır. Nitekim adı geçen eserin Türkçe'ye "*Yatay ve Dikey Boyutların Sembolizmi*" başlığıyla tercüme edilmesi, günümüzdeki

³⁵ İsmail Durmuş, "Remiz", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXIV, İstanbul, 2007, s.557.

³⁶ Guénon, *Hıristiyan Mistik Düşüncesi*, s.111-118.

³⁷ Martin Lİngs, *Yirminci Yüzyılda Bir Veli: Şeyh Ahmed el-Alavî (K.S.)*, çev. Betül Özel Çiçek, Sufî Kitap, İstanbul, 2009, s.136, dipnot 2.

bu malum temsiliyet yanılıgına karşı bir tercih olabileceği şekilde yorumlanmıştır.³⁸ Benzer durum, Magen David (Davut Kalkanı) adıyla bilinen ve günümüzde ilk bakışta Yahudilik ile özdeşletirilen Heksagram diyagramı için de geçerlidir. Gerçekte sembol olarak, tüm sahih geleneklerde Kozmogonik ve Ontolojik hakikatlere tekabül eden bu diyagram, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren topyekün Yahudi etnisitesini temsil edici seküler simge işlevine indirgenmiş; XIX. yüzyıl sonlarında Siyonist Hareketin uluslararası boyuta taşınmasıyla da, bu temsiliyeti pekişmiştir.³⁹

Oysa, tabiatı gereği kendi başına Metafizik alanda belli bir hakikate karşılık gelen herhangi bir sembolün; bayrak, sancak, flama, fors, nişan, kokart, amblem, logotype gibi belli bir kişi, kurum ya da kuruluğu temsil edici seküler işlevlere sahip tasarımlarda artık sembol temsiliyetinden bahsedilmesinde son derece dikkatli davranılması gerekir. Zira bir düzen içinde diğer öğelerle bir tasarım olarak bütünleşmiş haliyle, artık seküler alanda simge temsiliyetine indirgenmiş olmaktadır. Dolayısıyla - yaygınlığından dolayı örneklenen- bu üç diyagram bağlamında süre giden aidiyet yanılığları, bunların günümüzdeki simge işlevlerinden kaynaklanmakta; sembol kategorisindeki temsiliyetleriyle ise özel hiç bir aidiyet söz konusu olmaksızın tüm sahih geleneklerin üstünde, hem de her birinde içkin olarak varlıklarını sürdürmektedir.

3. İşARETİN TEMSİL KATEGORİSİ

Yukarıdaki bölümlerde değinildiği üzere, bugün sıkça tekrarlanan "sembol-simge" kategori hatalarının neden olduğu temsil ve aidiyet yanılığları, "işaret" için de geçerlidir. Tıpkı sembol ya da simge gibi, bir diyagramı ya da bir figürü tanımlamak için kullanılan "işaret", Arapça'dan dilimize geçmiş bir sözcüktür. Sözlüklerde genellikle;

"1. Anlam yükletilen şey, anlamlı iz. 2. Belirti, gösterge, levha, tabela, alâmet. 3. El, yüz hareketleriyle gösterme."⁴⁰

"1. İm. 2. Belirli gösterge, iz. 3. El, yüz vb. hareketleriyle gösterme. İşaret etmek. Belirtmek, imlemek."⁴¹

şeklinde karşılık bulmaktadır. Sayıca daha da arttırılabilecek bu tanımların dişında farklı anlamlar taşıyor olsa da işaret, özellikle görsel ifade unsurları

³⁸ Lings, a.g.e., a.g.y.

³⁹ İ.Naci Zeyrek, "Yahudilikte Dini Semboller: Magen David Örneği", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı*, Bursa, 2014, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

⁴⁰ *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, s. 995.

⁴¹ Püsküllüoğlu, a.g.e., s. 1034.

için kullanıldığında sembol ve simgeden ayrı bir temsiliyete sahiptir. Onun kategorisi de tıpkı simgede olduğu gibi seküler alandır. Ancak işaretin temsil işlevi, simgeye göre daha alt bir kategoridedir. İşaret, simgeden daha açık ve en yalın göstergedir. Her ikisi de uzlaşımsal ve yönlendirici fonksiyonlara sahip olsa da, işaret simgeden farklı olarak normatiftir ve emredicidir. İşaretin fonksiyonu, toplum içinde belirli bir durumu ya da akışı yönlendirici olmasıdır. İşaret; mevcut olan, gösterilebilir ya da doğrulanabilir bir faktöre gönderme yapan, en kısa yoldan, ekonomik bir biçimde onun yerini dolduran tasvir ya da diyagramdır.⁴² Olguların, edimlerin ya da olasılıkların algıdaki zihinsel işlemlerini hafifletmeye ve hızlandırmaya yarayan gösterge olan işaretin belirlenmesi ve tasarımı simge gibi tüzel etkenlere bağlı olsa da, simgeden farklı olarak kısmen keyfidir. İşaretin, simge gibi statü ya da kimlik belirleyici temsiliyeti yoktur. Her ikisinin fonksiyonu da seküler alandaki durum ve olguların görselleştirilmesiyle sınırlı olmasına karşın simgenin işaret karşısında derece farkı vardır; bu ise daha çok, onun genel kabul görürlüğü ve tasarım kombinasyonunun yasal koruma altında olmasıyla bağıntılıdır.

İşarete verilebilecek en belirgin örnek –adı üzerinde- tüm trafik işaretleridir. Sosyal bir alan içinde erkeklerin kullanımına ayrılmış lavaboyu gösteren fotr şapka ya da pipo tasvirleri ile bayanlara mahsus lavaboyu ayırt edici gösterge olan topuklu bayan ayakkabısı tasvirleri birer işarettir. Yine kapalı bir sosyal alandan çıkış yönünü gösteren, belli bir yöne doğru koşar vaziyette betimlenmiş insan tasviri de işaret temsiline sahiptir. Daha da çoğaltılabilecek bu örnekleri işaret yapan ayırt edici özellikler, bunların tamamen seküler kategoride, hiçbir statü belirtmeksizin normatif, emredici, yönlendirici olmalarıdır.

Öte yandan, Tasavvuf terminolojisinde de karşımıza çıkan "işaret" sözcüğü ıstılâhî haliyle farklı bir anlam daha taşımaktadır. Nitekim Tasavvufta;

"Herkesin bilmesi gerekmeyen, açığa vurulması halinde yanlış anlamaya yol açacak ya da çok derin ve ince bir anlam taşıması nedeniyle kelimelerle dile getirilemeyen hakikat, düşünce ve olguları ehil olmayanlara açmamak için kullandıkları anlatım şekline de işaret denilir"⁴³

şeklinde ifade edilen ıstılâhî anlam, her ne kadar bir temsiliyetin varlığını vurguluyor olsa da, maksatlı bir üstü örtülü anlatma fonksiyonundan ötürü, işaretin en kısa yoldan ama emredici ve yönlendirici işleviyle tamamen zıt

⁴² Durand, a.g.e., s. 8.

⁴³ Süleyman Uludağ, "İşaret", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, C. XXIII, İstanbul, 2001, s. 429.

konumdadır. İşaret, Tasavvuftaki bu ıstılâhî anlamıyla, Antikite'deki sembolün fonksiyonuna yakın durmaktadır.

Tüm bu kategori farklılıklarına rağmen, tarihsel sürecin farklı geleneklerinde, bazı diyagramların aynı anda hem sembol hem de simge temsiliyetiyle kullanılmış olduğu da gözden kaçmamaktadır. Hatta nadiren bile olsa yine tasvire veya figüre aynı anda işaret işlevi dahi yüklenmiş olması da mümkündür. Böyle bir durumda söz konusu diyagram, Metafizik alandaki sembol temsiliyetinden uzaklaşarak seküler alanda simge veya işaret temsiliyeti kazanır. Ancak, yine de tekabül ettiği olgular arasında herhangi bir rabitanın söz konusu olması mantiken mümkün olmadığı gibi, bu inisi tahakkukun aksi yönde olması da söz konusu değildir. Zira Guénon; "*altta olan üstte olanı temsil edebilir, ama bunun tersi imkansızdır*"⁴⁴ derken bu hiyerarşiye dikkat çekmektedir. Bir diyagramın, "sembol-simgе-ışaret" kategorilerinin herbiriyle aynı süreçte temsiliyet kazanabileceği Haç diyagramıyla örneklenebilir. Kategori farklılıklarının daha iyi anlaşılması için doğru bir seçim olabilecek Haç diyagramı; sembol haliyle Metafizik alanda varlık derecelerine mahsus hakikati temsil ederken, simge haliyle seküler alanda kollektif Hıristiyan kimliğinin temsiline yönelik bir işlev üstlenir. Hatta bu haliyle tasarım farklılıkları sayesinde mezhep farklılıklarını ve kilise hiyerarşisini dahi temsil eder. Aynı Haç diyagramı işaret olarak ise, karayollarında hemzemin kavşağı gösteren bir fonksiyon kazanır.

Dolayısıyla Gelenekçi Ekolün bakış açısına göre; gösterge işlevine sahip herhangi bir betimin, ait olduğu konumdaki temsiliyeti, işlevi ve anlamı üzerine -fantastik kurgulardan öte- yapılacak her tür çalışmada, kategori farklılıklarının her şeyden önce göz önünde bulundurulması, yapılması olası hatalara ve buna bağlı ortaya çıkacak aidiyet yanlışlarına düşmemenin ön koşuludur.

SONUÇ

Göstergebilim (Semiyoetik); XVII. yüzyıldan günümüze değin özellikle Batı fikir dünyasında gelişim gösteren ve insanla insan ya da insanla doğa arasındaki etkileşim, iletişim ve bildirişim göstergelerini kendi sistematiğine göre tutarlı ve yalın dizgeler şeklinde düzenleyerek kuram geliştiren disiplinlerarası bir alandır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özgün bir felsefi yaklaşım olarak adını duyurmaya başlayan Yapısalcılığın ön modeli olarak da değerlendirilebilecek olan Göstergebilim; metodolojisini

⁴⁴ René Guénon, *Maddi İktidar Ruhani Otorite*, çev. Birsal Uzma, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1992, s.18.

Semantik, Sentaks ve Pragmatik bağntuların verileri üzerinde Őekillendirir. Sözlükler de dahil olmak üzere, bu çalıŐma bağlamındaki bir kısım terimin tanımında gözlemlenen yetersiz açıklamaların ya da anlam kaymalarının, Göstergebilim'in ölkemizde henüz sağlam bir temele oturtulamamasından kaynaklandığı söylenebilir. Öte yandan, ortaya koyduğu kuram ve değerlendirmelerde bütünüyle Pozitivist ölçütlerin esas alındığı söylenebilecek olan Göstergebilim'in de, Metafiziki dıŐarıda bırakan kapsam ve yöntemiyle -seküler alanda gösterge işlevine sahip simge ya da işaret değil ama- Gelenekçi Ekol nazarında sembolün mahiyetini hakkıyla ele alması pek mümkün görünmemektedir. Zira kendi yöntemiyle ele aldığı sembolü, simgeden ayırt edici mahiyeti belirsizlik taşımaktadır. Dolayısıyla, görsel göstergeleri anlamlandırmaya yönelik olarak günümüzde; biri Göstergebilim'e, diğeri Gelenekçi Ekol'e ait olmak üzere iki farklı metodoloji ortaya çıkmaktadır. Gelenekçi Ekol'ün, külli bilgilerin alanı olarak gördüğu ve profan hiç bir sistematige göre Őekillendirilemeyeceđi noktasında ödün vermediği Metafizik hakkında, Göstergebilim bir cevap bulana dek bu ayırım süre gidecek gibi gözükmemektedir. Yine de; söz konusu üç terimden bilhassa sembol söz konusu olduğunda, onu Antikçağ ve Ortaçağ'da kesin olarak belirlenmiş özgün mahiyeti, işlevi ve temsil kategorisiyle ele alan Gelenekçi Ekol'ün bakış açısının hala referans niteliği taşıdığı söylenebilir. Belki de bu vesileyle her Şeyden önce, Epistemoloji'nin batı modellenli terminoloji ve metodolojisini yeniden gözden geçirme zamanının geldiğini fark etmek gerekir.

KAYNAKLAR

- Atasagun, Galip, “Sembol ve Sembolizm”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7, Konya, 1997, ss.369-387.
- Atasagun, Galip, “Hıristiyanlığın Tanıtımı, Yorumu ve Kurumsallaşmasında Sembollerin Yeri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. X, Selçuk Üniversitesi Yayını, Konya, 2000, ss.181-199.
- Aydın, Mehmet, “Sembol”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2005, s.682.
- Bergson, Henri-Gabriel Marcel-Réne Guénon, *Metafizik Nedir*, çev. Ahmet Aydoğan, Mustafa Tahralı, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- Cevizci, Ahmet, “Platon”, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000, ss.748-751.
- Cevizci, Ahmet, “Sembol”, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000, s.840.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a*, Say Yayınları, İstanbul, 2010.

- Demirağ, Kemal, *Temel Türkçe Sözlük*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1980.
- Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Rehber Yayınları, Ankara, 1990.
- Doğan, Mehmet, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, Vadi Yayınları, Ankara, 2001.
- Durand, Gilberd, *Sembolik İmgelem*, çev. Ayşe Meral, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998.
- Durmuş, İsmail, "Remiz", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, C.XXXIV, İstanbul, 2007, ss.556-558.
- Evola, Julius – René Guénon, *Savaş Metafiziği ve Sembolik Silahlar*, çev. Atilla Ataman – Mustafa Tahralı – İsmail Taşpınar, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.
- Goldammer, Kurt Moritz Artur, "Symbolism and Iconography, Religious", *The New Encyclopaedia Britannica*, Pub. Helen Hemingway Benton, 15th Edition, Chicago v.dğr., 1974, pp. 900-909.
- Guénon, René, *Maddî İktidar Ruhanî Otorite*, çev. Birsal Uzma, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1992.
- Guénon, René, *Dante ve Ortaçağ'da Dini Sembolizm*, çev. İsmail Taşpınar, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001.
- Guénon, René, *Hıristiyan Mistik Düşüncesi*, çev. İsmail Taşpınar, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005.
- Lings, Martin, *Yirminci Yüzyılda Bir Veli; Şeyh Ahmet el-Alâvi (K.S.)*, çev. Betül Özel Çiçek, Sufi Kitap, İstanbul, 2009.
- Özcan, Zeki, "Ortaçağ'da Birey ve Bireyleşme", *Doğu Batı: Ortaçağ Aydınlığı*, Sayı 33, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2005, ss.11-37.
- Püsküllüoğlu, Ali, *Türkçe Sözlük*, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2012.
- Tokat, Latif, *Dinde Sembolizm*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004.
- Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2005.
- Uludağ, Süleyman, "İşaret", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, C.XXIII, İstanbul, 2001, s. 429.
- Whitehead, Alfred North, *Sembolizm*, çev. Kadir Yılmaz, Şule Yayınları, İstanbul, 2009.
- Zeyrek, İ.Naci, "Yahudilikte Dini Semboller: Magen David Örneği", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı*, Bursa, 2014, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

